

Др Александар Ракоњац, истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

СТРАТЕШКИ ЗНАЧАЈ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ РУДНИКА МЕТАЛА У НЕМАЧКОЈ РАТНОЈ ПРИВРЕДИ (1941–1945)*

Апстракт: Победом у Априлском рату 1941. године нацистичка Немачка је добила прилику да под своју директну управу стави готово целокупна југословенска рудна богатства. Распарчавањем југословенске територије Немачка је под непосредну контролу ставила ужу Србију, Банат и северни део Словеније, док су остале територије подељене између њених савезника. Међутим, Немачка је изборила ексклузивно право да на целом простору некадашње Краљевине Југославије експлоатише стратешки важне метале за потребе ратне привреде. Стога ћемо у овом раду анализирати резултате немачке привредне активности у рударству, као и методе и механизме помоћу којих је Немачка црпела ресурсе из југословенских рудника метала, који су се највећим делом налазили у централним и источним деловима земље.

Кључне речи: Немачка, Југославија, ратна привреда, окупација, експлоатација, рударство.

Немачка експанзионистичка политика према Југославији и формирање органа привредне управе после победе у Априлском рату

Нацисти су експанзионистичку политику почели да спроводе већ првог дана доласка на власт у Немачкој. Агресивнији наступи на спољнополитичком плану почетком друге половине тридесетих година наговештавали су отварање нових сукоба у срцу Европе. Економски проблеми код куће због превеликих улагања у војну индустрију присилили су Хитлера да први пут пређе границе Немачке извршивши

аншлус Аустрије марта 1938. године. Већ крајем септембра на Минхенској конференцији успео је да издејствује пристанак западних сила да анектира Судетску област у Чехословачкој, под изговором да је то његов последњи територијални захтев у Европи. Међутим, у марту 1939. године Трећи рајх је извршио инвазију Чехословачке, а после државног банкрота Немачке, Хитлер се упустио у рат са Пољском септембра исте године. После овог потеза Француска и Велика Британија нису више имале простора за уступке и тиме је започео Други светски рат у Европи. Аутархична логика нацистичке економске политике била је устројена тако да је зависила од перманентног освајања нових простора и ресурса које Немачка није поседовала, па је тако конфликт већих размера постао неизбежан.¹

Један од најважнијих циљева окупационе политике нацистичке Немачке у поробљеним и подређеним земљама била је експлоатација њихових привредних ресурса – природних богатстава, индустрије и радне снаге за потребе сопствене ратне производње.² Оваква политика се може разумети ако се има у виду карактер тоталног рата који се водио и сировинских ресурса Немачке, који су били недовољни да задовоље огромне потребе ратне индустрије.³ Искуство из Првог

¹* Рад је настао у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14/200016 од 5. 2. 2021.

William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich, A History of Nazi Germany*, (New York: Simon & Schuster, 1990), 245–558; David E. Kaiser, „Hitler and the Coming of the War”, у: *Modern Germany Reconsidered, 1870–1945*, приређивач Gordon Martel, (London and New York: Routledge, 1992), 178–196.

² Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, (Београд: ИНИС, 2002), 65–66.

³ Martin Kutz, “Fantasy, Reality, and Modes of Perception in Ludendorff’s and Goebbels’s Concepts of “Total War””, у: *A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*, приређивачи Roger Chickering и други, (New York: Cambridge University Press, 2005), 189–206; *Ekonomist*, V, 1935, 178–179; Erich Ludendorff, *Der totale Krieg*, (München; Ludendorffs Verlag, 1935); Roger Chickering, “Sore Loser Ludendorff’s Total War”, у: *The Shadows of Total War, Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*, приређивачи Roger Chickering и Stig Förster, (New York: Cambridge University Press, 2003), 151–178.

светског рата показало је да ће се будући ратови водити уз све већу примену техничких средстава у ратним операцијама. Наставак примене технолошких достигнућа између два светска рата утицао је на то да је у стварању ратних доктрина и развоју оружаних снага преовладало уверење да ће се будући рат водити у знатно ширим размерама и уз много веће учешће механизованих средстава него у претходним ратовима.⁴ Нацисти су предвиђали да ће исход рата у највећој мери зависити од привредног потенцијала земље, нарочито од индустријске производње и сировинске базе, која је имала стратешки значај и директно је утицала на исход рата.⁵ Немачка је од средине тридесетих година успела да изгради снажну војну индустрију, али је она остала зависна од увоза сировина, погонских горива и хране. Припремајући се за рат нацисти су рачунали на увођење поморске блокаде од стране савезника, па су у случају рата могли да рачунају једино на земље које су им географски инклинирале као на једини сигуран извор стратешких сировина.⁶

Континентална блокада, у којој се Немачка налазила од избејања Другог светског рата септембра 1939. године позиционирала је Краљевину Југославију и остале балканске државе међу главне приоритете немачке спољне политике.⁷ Земље Југоисточне Европе, недовољно индустријски развијене, али богате сировинама неопходним индустрији, биле су природни партнер Немачке. Нацистичка идеја о *Lebensraum*-у⁸ доделила је Краљевини Југославији улогу снабдевача

⁴ Dennis E. Showalter, "Plans, Weapons, Doctrines: The Strategic Cultures of Interwar Europe", u: *The Shadows of Total War, Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*, priređivači Roger Chickering i Stig Förster, (New York: Cambridge University Press, 2003), 55–81; Jeremy Black, *The Age of Total War, 1860–1945*, (Westport: Greenwood Publishing Group, 2006), 101–102.

⁵ Thomas H. Holland, *The Mineral Sanctions as an Aid to International Security*, (Edinburgh: Oliver and Boyd, 1935), 50–51; Dušan Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope 1937–1941*, (Beograd: Balkanološki institut SANU, 1982), II/11–12.

⁶ Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, (London: Allen Lane, 2006), 271–274.

⁷ Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, (Zagreb: Globus, 1978), 43–45.

⁸ Двадесети век био је епоха великих друштвених експеримената на европском континенту, а такви покушаји били су саставни део политичких покрета који су покушали да

привреде Рајха углавном сировинама и јефтином радном снагом. У њиховој визији „новог европског поретка” целокупан Балкан је благодарећи ретким природним богатствима замишљен као један од најзначајнијих допунских простора из кога би Немачка задовољавала велики део привредних потреба. Пошто је Југославија била богата минералима, који су били од виталног значаја за немачку војну индустрију, ускоро је постала једна од најважнијих комплементарних простора за немачку привреду.⁹ Југославија је Немачкој била занимљива

их спроведу у дело. Сваки покушај да се изгради неки аутархичан привредни систем, сам себи довољан, који би искључиво са свог тла црпео све потребе привреде, претворио се у недостижну визију утопије која је била на одређени начин нека врста модног тренда често политички нестабилне међуратне Европе (Ludwig von Mises, *Omnipotent Government The Rise of the Total State and Total War*, (New York: Arlington House, 1969), 84–86); Политички носиоци таквих стремљења били су с једне стране болшевизам у Совјетској Русији, а с друге фашизам у Италији, односно нацизам у Немачкој. Сталиновом победом у борби за Лењиново наслеђе, тријумфовала је идеја „социјализма у једној земљи”, чиме се заправо прокламовао концепт изградње својеврсне самодовољне утопије, док је победом фашизма у Италији и нацизма у Немачкој на таласу реваншизма, на сцену ступила идеја о „животном простору”, „великом привредном простору”, „допунском простору”. Другим речима, захтевало се политичко преуређење Европе на начин на који би Италија и Немачка задовољиле своје привредне апетите, стварајући тиме извесну аутархичну антиутопију у којој би ове две нације стајале на врху пирамиде власти господарећи свим осталим народима. Балканско полуострво, као једно од кључних делова тог од фашистичких и нацистичких стратега замишљеног простора, требало је да заокружи привредну аутархију та два система. Овим је Краљевини Југославији, као највећим делом балканској држави, додељена улога колоније и снабдевача сировинама, аграрним производима и јефтином радном снагом економских центара ова два привредна организма. Немачка и Италија су тридесетих година свим снагама кренуле путем експанзије у правцу југоистока Европе, користећи се у почетку свим расположивим дипломатским и економским, а напослетку војним механизмима у овладавању богатствима Балкана (Катрин Орел, *Средња Европа, Од идеје до историје*, (Београд: Клио, 2012), 74–79; Džejn Džejkobs, *Gradovi i bogatstvo nacija, Principi ekonomskog života*, (Novi Sad: Mediterran Publishing, 2010), 73–86).

⁹ Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/1945*, (Beograd: Službeni glasnik, 2005), 11–73; С тридесетим годинама 20. века и падом конјунктуре долази до видљиве промене у спољнотрговинским односима. Аустрија, Италија и Чехословачка, и саме суочене са озбиљном кризом, почеле су да губе примат на листи главних југословенских трговинских партнера. Трговински вакуум, следећи Штреземанову доктрину, почела је полако да попуњава Немачка, која је доласком нациста на власт 1933. само убрзала пенетрацију на простор југоистока Европе. Њој су посебно погодивале санкције које је Лига Народа 1935. наметнула Италији, као једином империјалном конкуренту на Балкану. Од тог тренутка Немачка је високо одскочила на листи трговинских партнера Краљевине, а успех немачке политике дугује захвалност низу привредних и политичких механизма. Међу тим механизмима била је спремност Трећег рајха да путем клиринга Југославији понуди више цене пољопривредних производа и сировина, а да заузврат Југославија повећа увоз индустријских

због увоза стратешких сировина – хране и нарочито обојених метала. Спадала је у најбогатије европске земље у погледу рудног богатства. Располагала је свим врстама угља, руда метала и неметала којих је било на европском континенту, а чије су резерве по глави становника биле изнад светског просека.¹⁰ У међуратном периоду експлоатација ових руда била је највећим делом екстензивног карактера. Већи помак направила је Влада Милана Стојадиновића током друге половине тридесетих година када је у покушају да изврши индустријализацију земље подигла фабрике за прераду руда, као што су Топионица олова у Звечану, Фабрика алуминијума у Лозовцу близу Шибеника, Рафинерија бакра у Бору и Ваљаоница гвожђа у Зеници.¹¹ Нацисти су пред рат политичким притисцима и претњама успели да обезбеде највећи део сировинских ресурса, нарочито рударских производа који су постали незамењиви у немачкој ратној производњи.¹² Војни пуч од 27. марта 1941. године и народне демонстрације које су уследиле узроковале су раскид пакта, који је Немачка потписала с Југославијом два дана раније у дворцу Белведере крај Беча и довеле до избијања рата.¹³

Напад Трећег рајха на Краљевину Југославију у априлу 1941. године био је по много чему прекретница у политичкој историји југословенског простора. У краткотрајном рату војска Краљевине Југославије показала се недораслом у одбрани земље. Иако је било више појединачних случајева херојског отпора непријатељу, немачке

производа из Немачке. Ово је капитализовано споразумом две владе потписаним у Загребу 1936. године, чиме се Југославија „бачила у наручје” Немачкој, јер се после аншлуса Аустрије и комадања Чехословачке размена с Немачком попела на 50%. Апсорбовањем аустријске и чехословачке привреде, Трећи рајх је освојио и њихове разгранате послове, на првом месту послове банкарског сектора, чиме је Краљевина Југославија *de facto* постала немачка економска колонија (Isto, 18–19; Hagen Šulce, *Pregled nemačke istorije*, (Beograd: Alfa, 2001), 155–156.

¹⁰ Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*, (Beograd: Balkanska štampa, 1941), 51.

¹¹ Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*, (Beograd: ISI, 1986), 300–350.

¹² Dilek Barlas, “Germany’s Economic Policy towards the Balkan countries in the 1930s, A case of a Great Power Pursuit of Domination in the Peninsula”, u: *Turkish Review of Balkan Studies*, priređivač Ismail Soysal, II, (Istanbul: ISIS, 1994/95), 135–145.

¹³ Ferdo Čulinović, *27 Mart*, (Zagreb: JAZU, 1965), 304–321.

армије су брзим маневрима ефикасно запоселе стратешки најважније комуникације и без великог отпора савладале слабо организоване и недовољно опремљене југословенске јединице. Раздирана унутрашњим етничким тензијама и притиснута силовитим ударом Вермахта, југословенска држава била је за свега дванаест дана избрисана са политичке карте Европе. Премда није дошло до званичног чина потписивања капитулације, држава је посредством Владе у егзилу наставила да постоји.¹⁴

После пораза у Априлском рату, Југославија је подељена између Немачке и њених савезника. Осим несумњиве стратешке важности за даље продирање на Исток, Југославија је према плановима немачких стратега била од великог економског значаја за привреду Трећег рајха. Због обавеза према савезницима Немачка није могла да рачуна на директну територијалну окупацију целе Југославије. Упркос томе, она је на конференцији у Бечу крајем априла 1941. године успела да обезбеди апсолутни монопол на експлоатацију стратешких сировина на читавом југословенском простору. Пошто су њене војне снаге одлучујуће допринеле освајању Југославије, сопствени интерес је преваходно фокусирао на природне ресурсе и виталне комуникације које су моравском и вардарском долином водиле према Грчкој. Договором на конференцији у Бечу 24. априла 1941. године, на којој је расправљано о подели освојених територија, силе Осовине су ставиле тачку на расподелу југословенских територија.¹⁵

Покоравањем Југославије и Грчке нацисти су приступили уређењу овог простора и регулисању односа са својим савезницима. Приликом поделе Југославије Немачка је морала да реши два проблема:

¹⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, I, (Beograd: Nolit, 1988), 1/385–412; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice poraza*, I–II, (Beograd: Narodna knjiga, 1984), II/621–671; Марко Б. Милетић, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини, Прва трупа армија Југословенске војске у рату 1941. године*, (Београд: ИСИ, 2020), 253–270; Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини, Пеша армија Југословенске војске у рату 1941.*, (Beograd, ИСИ, 2020); Жељко Видаков Зиројевић, *Лунаци априлског рата 1941. г.*, (Крагујевац: СУБ-НОР, 2020); Будимир Поточан, *Небо је горело: наши ваздухопловци у Априлском рату 1941. године*, (Београд: Вукотић медиа, 2021).

¹⁵ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, (Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992), 97–132.

да сачува своје војно-стратегијске и економске интересе које је на овом простору већ обезбедила и да истовремено задовољи ревизионистичке претензије својих савезника Италије, Мађарске и Бугарске.¹⁶ Брзо решавање овог питања постало је нарочито актуелно пошто је предстојало спровођење најважнијег дела националсоцијалистичког политичког програма – рат против Савеза Совјетских Социјалистичких Република (у даљем тексту: СССР). Пошто Немачка није планирала разбијање Југославије у непосредној будућности, њени политички и привредни кругови нису имали изграђену концепцију у вези са економским управљањем југословенским територијама после њихове пацификације. Организација привреде у окупираној Југославији и њено експлоатисање за потребе Рајха поверено је опуномоћенику за Четворогодишњи план привреде Херману Герингу. Чим је постало извесно да ће рат на Балкану брзо бити окончан, немачки министар спољних послова Јоаким фон Рибентроп упутио је позиве надлежним установама Рајха – Врховној команди Вермахта, Министарству привреде Рајха, Министарству спољних послова и Уреду за четворогодишњи план привреде Рајха да пошаљу своје представнике у Беч на договор око утврђивања немачких интереса и заузимања заједничког става на предстојећим преговорима са савезницима. Састанак је одржан 18. и 19. априла у бечком хотелу „Имperiјал”. У улози представника Четворогодишњег плана немачке привреде, коме су поверена сва права за руковођење и експлоатацију привреде на Балкану, одређено је да састанку присуствује Франц Нојхаузен. Њему је, као најбољем познаваоцу привредних прилика на југословенском простору, припала саветодавна улога у обезбеђивању немачких привредних интереса на територијама које су припале осталим осовинским савезницама. Током наредних дана Немачка је у Бечу успела да склопи споразум са својим савезницима и том приликом закључено је да сви најважнији рудници у спорним зонама остану у немачким рукама.¹⁷

¹⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*, II, (Beograd: Nolit, 1988), 25–27; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*, (Beograd: Institut društvenih nauka, 1963), 19–20.

¹⁷ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970), 60–90; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941–1945*, III, (Beograd: Balkanološki institut SANU, 1987), III/15–24; Драган Алексић, *Привреда Србије у Друјом свејском рату*, (Beograd: ИНИС, 2002), 122–128.

Окупацијом Југославије створена је могућност непосредне и потпуне немачке контроле над целокупном привредом. Међутим, било је неопходно да се у најкраћем року успостави систем економске управе како би функционисање привреде могло да се настави. Франц Нојхаузен допутовао је из Беча у Београд и одмах после капитулације Краљевине Југославије почео да формира органе будуће привредне управе. Званично је именован за опуномоћеника Четворогодишњег плана у Србији 26. априла, а преношење права привредне управе од Команде копнене војске утврђено је почетком маја договором између Хермана Геринга и команданта Копнене војске фелдмаршала Фон Браухича. Повереништво опуномоћеника за спровођење четворогодишњег плана немачке привреде у Србији основано је под називом Штаб генералног опуномоћеника за привреду у Србији (*Generalbevollmächtigter für Wirtschaft in Serbien*). Иако је Штаб формално био део Управног штаба Војноуправног команданта Србије, практично је деловао као самостална институција у оквиру немачког окупационог система на Балкану, независно од оперативне команде, окупационе управне власти и полицијског апарата, а био је подређен једино опуномоћенику за Четворогодишњи план привреде Рајха. Овлашћења Генералног опуномоћеника за привреду у Србији на привредном плану била су готово неограничена. Систем руковођења привредом функционисао је тако што је главни координатор немачке привреде Херман Геринг свом поверенику у Србији Нојхаузену слао одређене захтеве из области привреде. Овај је те захтеве морао да испуни бирајући методе према сопственом нахођењу, мимо закона које је прописивала окупациона управа и утврђених договора са локалним властима. При том за своје одлуке није био одговоран војним властима у Србији, под чијом се ингеренцијом формално налазио његов штаб.¹⁸

Склапањем Тајног протокола 16. маја 1941. влада Независне Државе Хрватске (у даљем тексту: НДХ) уступила је Немачкој апсолутни монопол на експлоатацију минералних богатстава на целој територији. Немачка је овим потезом обезбедила тоталну експлоатацију најважнијих сировина. Почетком јуна, када је обједињена војна управа на Балкану, Војнопривредни штаб Србије је преименован

¹⁸ *Zbornik NOR*, XII-1, doc. 294, (Београд: Војноисторијски институт, 1973), 826–827.

у Војнопривредни штаб Југоистока. Тим чином немачки официер за војну привреду у Загребу постао је директно потчињен Ф. Нојхаузену у погледу свих питања у вези са привредом НДХ. Почетком децембра 1942. Нојхаузен је именован за изванредног опуномоћеника за производњу металне руде у Југоисточној Европи. После овог именовања контролисао је целокупну рударску производњу и на том пољу имао неограничене ингеренције на подручју окупиране Југославије и Балкана све до августа 1944. године.¹⁹ Његова смена и хапшење поклопили су се са губитком најважнијих рудника метала који су прешли у руке Народноослободилачке војске Југославије (у даљем тексту: НОВЈ), а то је на одређени начин био почетак краја немачке експлоатације метала са овог простора.²⁰

Експлоатација југословенских стратешких сировина

По резервама и обиму рударске производње Југославија се посебно истицала богатством бакра, заузимајући прво место у Европи. Иако је имала само један рудник бакарне руде „Свети Ђорђе” у Бору, Југославија је пред рат била највећи европски произвођач и извозник бакра. Производња у овом руднику, који је до почетка 1940. године био у власништву француског капитала²¹, износила је близу милион тона руде из које се добијало 41.500 тона бакра, 50,6 грама злата и 142,77 грама сребра. У Бору су 1938. године изграђена постројења за електролизу бакра која су у то време била међу најмодернијим у Европи.²² Од самог почетка окупације Немци су рудник

¹⁹ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945, okupacija i kolaboracija*, (Zagreb: Europapress holding, 2010), 694; *Zbornik NOR*, XII-1, doc. 294, 827.

²⁰ Dobroslav St. Pavlović i Stevan K. Pavlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*, (New York: Columbia University Press, 2008), 228–231.

²¹ Бор је био још пре Првог светског рата концесија француског акционарског друштва „Mines de Bor”, а 24. марта 1941. године после потписивања купопродајног уговора прешао је у власништво неколико немачких концерна од којих је највећи удео припао „Mansfeld AG”, „Preussag” и „Sudost Montan” (Архив Југославије (АЈ), 24–3–10, Министарство рударства Владе ФНРЈ (МРВФНРЈ), Кратки преглед рудног богатства Југославије, 1945. година; Živko Avramovski, *Treći Rajh i Borski rudnik*, (Bor: Muzej rudarstva i metalurgije Bor, 1975), 131).

²² АЈ, Кабинет маршала Југославије (КМЈ), 836/III–2–а/15, Елаборат Министарства

у Бору сматрали за најважнији привредни комплекс у Југославији. Овај рудник је пре рата производио 40 хиљада тона рафинираног бакра, док је у својој властитој рафинерији у процесу електролизе могао годишње да преради 12 хиљада тона сировог у електролитски бакар.²³ Током Априлског рата југословенска војска је минирала рудник и озбиљно оштетила јаме и постројења за прераду руде. Због значаја бакра за производњу војне индустрије, планови Немаца да дуплирају капацитете рудника остали су без успеха, па је производња руде за време окупације износила око 50% предратне.²⁴ Тиме је рудник у Бору осигуравао свега петину немачких потреба за овом сировином.²⁵

Богатство рудом хрома позиционирало је Југославију на друго место у Европи.²⁶ Рудници хрома налазили су се у Босни и Македонији, а рудници у Македонији су по величини резерви хрома били далеко значајнији. Ови рудници су током окупације доживели прави процват. Важност хрома за немачку привреду била је немерљива, јер је у процесу производње челика био оплемењивач од велике важности. Немачка тешка индустрија, а посебно војна, требовала је велике количине овог метала. Стога су у све руднике хрома Немци уложили много новца и саградили инсталације које су превазилазиле рационално искоришћавање постојећих резерви. Највише новца и труда уложили су у рудник „Нада” у Радуши код Скопља. Овај рудник је имао сигурне резерве од 150 хиљада тона руде хрома, а инсталација је била изграђена за капацитет од око 80 хиљада тона руде годишње. Главне количине руде вађене су са површинског копа, а осим тога

рударства ДФЈ о рударству и топионичарству пре рата, на дан ослобођења, развоју од ослобођења до данас и перспектива даљег развоја, 3. децембар 1945; АЈ, 24–3–10, МРВФНРЈ, Кратки преглед рудног богатства Југославије, 1945. година; АЈ, 24–3–10, Висока пећ Мајданпек, 1945. година.

²³ АЈ, 836/III–2–а/14, Извештај о стању у борским рудницима после рата и потребне мере за оспособљавање рудника за рад, Бор, 8. октобар 1944.

²⁴ АЈ, 12–907, Министарство финансија Владе ФНРЈ (МФВФНРЈ), Извештај бр. 2, Кратак приказ наших најважнијих рудника и њихово садашње стање, 1. март 1945.

²⁵ *Statistical Year-book of the League of Nations 1942/44*, (Geneva: The League of Nations, 1945), 160.

²⁶ АЈ, 24–3–10, Кратки преглед рудног богатства Југославије, 1945. година; АЈ, 12–907, МФВФНРЈ, Извештај бр. 2; Д. Алексић, *нав. дело*, 46.

за потребе брже прераде саграђена је у оближњем Генерал Ханрису (данас Ђорче Петров) сепарација с дневним капацитетом од 240 тона руде. Ова сепарација је прерађивала сву руду из рудника Горанице, Лојане, Раброво, Љуботен, Урошевац и Језерина. Изградили су и пра-лиште за обогаћивање руде. Немци су само током 1944. године извезли у Немачку 80 хиљада тона руде са 45% хрома. Покушај експлоатације рудника мангана Цер-Небојша напуштен је 1942. године због честих партизанских диверзија, а потом су демонтиране све рудничке инсталације и пренесене у руднике хрома.²⁷ У највећем руднику мангана Семизовац у Босни окупатор није спроводио експлоатацију руде.²⁸ Благодарећи појачаној експлоатацији рудници хрома су осигуравали 60% потреба немачке индустрије.²⁹

Рудници олова у Злетову у Македонији пре рата су били у поседу „Selection Trust” корпорације из Лондона, која је у својим рукама држала и Трепчу. Ови рудници били су отворени пред сам рат и саграђена је флотација.³⁰ Резерве руде олова износиле су 700 хиљада тона са око 11% олова, а Немци су изградили инсталације за годишњу производњу од 120 хиљада тона. О грандиозности опремања овог рудника најбоље говори податак да су окупатори инвестирали три пута више него предратни енглески власници. За време окупације и нарочито током 1944. године овај рудник је радио пуним капацитетом производећи 12 хиљада тона руде месечно. Рудник олова и цинка у власништву „Грерса Mines Limited” и топионица у Звечану која је радила у његовом саставу нису захтевали велике промене, јер су у руднику постојале најмодерније машине и инсталације, што је Немцима олакшало посао.³¹ Нацистичка Немачка је током рата 70% својих потреба у оловној руди задовољавала са југословенског простора, док се

²⁷ АЈ, 24–3–10, Неколико података о рудницима и топионицама на ослобођеној територији Југославије, 1945. година.

²⁸ АЈ, 12–907, Извештај бр. 2.

²⁹ АЈ, Савезни завод за друштвено планирање (СЗДП), 459–20, Индустрија у протеклом периоду, 23. јануар 1957. године.

³⁰ S. Kukoleča, *нав. дело*, 337–344; Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, (Београд: Nolit, 1958), 65; S. Đurović, *нав. дело*, 284–285.

³¹ АЈ, 12–907, Извештај бр. 2; Bundesarchiv Militärarchiv (BAMA), Freiburg, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, Produktion von Minen im Südosten.

у цинковој руди тај проценат кретао око 7%.³²

Један од најважнијих метала за немачку ратну индустрију који се налазио у Југославији био је молибден. Овај оплемењивач челика, незаобилазан за легирање метала, нарочито делова који су изложени екстремном хабању, као што су мотори, цеви артиљеријских оруђа или гусенице тенкова, на европском континенту се експлоатисао у Норвешкој, а у мањим количинама и у Југославији. Због велике важности молибдена Немци су у Мачкатици код Црне Траве инвестирали око 1 милијарду окупационих динара, а рудник и флотација прорадили су већ 1943. године. Резерве ове руде процењиване су између 15 и 20 милиона тона, а Немци су током 1943. године добили 65 тона концентрата, да би већ у 1944. повећали производњу на 92 тоне.³³ Ова производња осигуравала је свега неколико процената ратних потреба Немачке.³⁴

Рудници антимона у Зајачи, Лиси, Костајнику и Бујановцу су током ратних година радили смањеним капацитетом, производећи у просеку 800 тона антимона регулуса (око 40% предратне производње), а осим тога сваке године било је експортирано више десетина хиљада тона руде (81.500 тона) и концентрата антимона. Немци су саградили нову топионицу у Лиси крај Ивањице, а рудник и флотација прорадили су већ 1943. године.³⁵ Око 50% потреба Немачка је црпела из рудника западне Србије.³⁶

Резерве руде гвожђа покушали су да процене многи геолози, а највећи број стучњака који су извршили испитивања у међуратном периоду сложио се да су негде између 40 и 50 милиона тона. Налазишта ове руде била су углавном у Босни, где се налазио и највећи

³² *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich für die Jahre 1941/42*, (Berlin: Statistischen Reichsamt, 1942), 302.

³³ АЈ, 12–907, Извештај бр. 2.

³⁴ АЈ, 459–20, Индустрија у протеклом периоду.

³⁵ ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, *Produktion von Minen im Südosten*; АЈ, 24–3–10, Неколико података о рудницима и топионицама на ослобођеној територији Југославије.

³⁶ АЈ, 459–20, Индустрија у протеклом периоду; *Statistical Year-book of the League of Nations 1942/44*, 171.

рудник Љубија код Приједора, који је давао $\frac{2}{3}$ целокупне продукције у земљи. Други рудник по важности, Вареш, налазио се недалеко од Зенице у средњобосанском басену. Производња у Варешу никада није била стабилна, а 1942. године износила је 370 хиљада тона. За време рата ови рудници били су под немачком контролом и целокупна производња гвоздене руде транспортована је у Немачку, а имала је занемарив удео у укупним потребама немачке тешке индустрије.³⁷ Лежишта боксита налазила су се у крашким пределима претежно у Далмацији и долини Неретве у Херцеговини. Боксит који је експлоатисан био је познат у свету по свом добром квалитету и великом постотку алуминијума и он се великим делом извозио из земље, а укупна производња алуминијума 1938. године износила је 406 хиљада тона метала чији је просечан квалитет био преко 99,8% (Al). Иако су се рудници боксита до капитулације Италије налазили у италијанској окупационој зони, били су под директном немачком управом и сва производња је транспортована у Немачку.³⁸ Немачка привреда је трећину својих набавки боксита остваривала увозом са југословенске територије.³⁹

Узимајући у разматрање територију коју је као окупатор Немачка непосредно контролисала, као и територије њених савезника, види се да је површина Југославије чинила 7,95% површине којом је Трећи рајх директно управљао или индиректно контролисао. Ово наводи на недвосмислен закључак да је допринос југословенских рудника метала немачкој ратној машини, пре свега обојених стратешких метала, био несразмерно већи од других држава које су се нашле под нацистичком чизмом.⁴⁰ Међутим, све време рата немачки привредни апарат суочавао се са низом проблема који су отежавали максимално искоришћавање рудника. Све руднике под немачком командом перманентно је погађала несташица радне снаге, а тако велике осцилације

³⁷ AJ, 24–3–10, Кратки преглед рудног богатства Југославије; AJ, 12–907, Извештај бр. 2; ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, Produktion von Minen im Südosten.

³⁸ AJ, 24–3–10, Кратки преглед рудног богатства Југославије.

³⁹ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich für die Jahre 1941/42*, 302.

⁴⁰ *Statistical Year-book of the League of Nations 1941/42*, (Geneva: The League of Nations, 1943), 16–17.

онемогућавале су пуну експлоатацију. Променом ратне среће после слома код Стаљинграда и Курска ситуација се до те мере погоршала да је људство у појединим рудницима пало на 1/3 неопходног за нормалну експлоатацију.⁴¹ Стање су додатно погоршавале партизанске диверзије и саботаже,⁴² а у још већој мери савезничка бомбардовања која су посебно појачана током 1944. године. Рад по индустријским принципима није могао бити успостављен не само због прогресивног опадања броја радника током ратних година, већ и због недостатка машина и механизације.⁴³ Врхунац рударске производње достигнут је 1943. године када је износила нешто преко 50% предратне продукције.⁴⁴ Приближавањем Црвене армије границама Балканског полуострва у лето 1944. године производња је задовољавала свега 25% немачких потреба са овог простора. Надирањем Совјета и југословенских партизана Немци су заустављали производњу и евакуисали један по један рудник, а почетком 1945. године настао је колапс и дефинитивни крај немачке експлоатације рудника стратешки важних метала у Југославији.⁴⁵

Закључак

Потпуна контрола Немачке над југословенским рудницима стратешких метала кореспондирала је са тоталним карактером рата који је она водила на више фронтова. Потребне немачке милитаризоване привреде биле су огромне и стога су рудници метала у Југославији представљали један од најдрагоценијих извора сировина, с обзиром на околност да се Трећи рајх налазио у континенталној блокади.

⁴¹ ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, Produktion von Minen im Südosten; Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 587–604.

⁴² ВАМА, Nachgeordnete Dienststellen des Wehrwirtschafts und Rüstungsamtes, RW 46/774, Teil 1, Partisanenumleitungen in den Minen des Südostens im Jahr 1943.

⁴³ ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, Produktion von Minen im Südosten.

⁴⁴ АЈ, 12–907, Извештај бр. 2.

⁴⁵ ВАМА, Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29/41, Produktion von Minen im Südosten.

Током окупације, Немачка експлоатација рудника метала пратила је константан пораст ратних потреба, а врхунац је досегнут у одлучујућој 1943. години. Од тада кривуља производње била је у сталном паду, како због недостатка опреме и људства, тако и због савезничких бомбардовања и учесталих партизанских диверзија на железничким комуникацијама. Немачка је у наставку рата грчевито покушавала да одржи производњу у југословенским рудницима метала упркос великом замаху совјетске офанзиве и партизанских војних акција у лето 1944. године. Почетком 1945. године немачки привредни апарат и окупационе снаге биле су принуђене да због војне премоћи противника напусте последње руднике у Босни, који су недуго потом пали у руке НОВЈ.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Југославије: Фонд 12, Министарство финансија Владе ФНРЈ; Фонд 24 – Министарство рударства Владе ФНРЈ; Фонд 459 – Савезни завод за друштвено планирање; Фонд 836 – Кабинет маршала Југославије.

Bundesarchiv Militärarchiv: Wehrwirtschaftsdienststelle in Südosteuropa, RW 29; Nachgeordnete Dienststellen des Wehrwirtschafts und Rüstungsamtes, RW 46.

Објављени извори

Zbornik NOR. XII-1. doc. 294. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1973.

Периодика

Ekonomist, V, 1935.

Statistical Year-book of the League of Nations 1941/42. Geneva: The League of Nations, 1943.

Statistical Year-book of the League of Nations 1942/44. Geneva: The League of Nations, 1945.

Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich für die Jahre 1941/42. Berlin: Statistischen Reichsamts, 1942.

Литература

Алексић, Драган. *Приврега Србије у Друјом свейском рајшу*. Београд: ИНИС, 2002.

Avramovski, Živko. *Treći Rajh i Borski rudnik*. Bor: Muzej rudarstva i metalurgije Bor, 1975.

Barker, Elisabeth. *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*. Zagreb: Globus, 1978.

Barlas, Dilek. "Germany's Economic Policy towards the Balkan countries in the 1930s, A case of a Great Power Pursuit of Domination in the Peninsula". u: *Turkish Review of Balkan Studies*, priređivač Ismail Soysal. II. Istanbul: ISIS, 1994/95.

Black, Jeremy. *The Age of Total War, 1860–1945*. Westport: Greenwood Publishing Group, 2006.

Weinberg, Gerhard L. *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Ђurović, Smiljana. *Državna intervencija u industriji Jugoslavije*. Beograd: ISI, 1985.

Зиројевић, Видаков Жељко. *Јунаци априлској рати 1941. I*. Крагујевац: СУБНОР, 2020.

Жикић, Милош. *Априлски рати у Моравској бановини, Пења армија Југословенске војске у рату 1941*. Београд: ИСИ, 2020.

Kaiser, David E. „Hitler and the Coming of the War”. u: *Modern Germany Reconsidered, 1870–1945*. priređivač Gordon Martel. London and New York: Routledge, 1992.

Kukoleča, Stevan. *Industrija Jugoslavije: 1918–1938*. Beograd: Balkanska štampa, 1941.

Kutz, Martin. “Fantasy, Reality, and Modes of Perception in Ludendorff’s and Goebbels’s Concepts of “Total War””. u: *A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937–1945*. priređivači Chickering, Roger i drugi. New York: Cambridge University Press, 2005.

Ludendorff, Erich. *Der totale Krieg*. München; Ludendorffs Verlag, 1935.

Lukač, Dušan. *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope 1937–1941*. II. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1982.

Lukač, Dušan. *Treći Rajh i zemlje jugoistočne Evrope 1941–1945*. III. Beograd: Balkanološki institut SANU, 1987.

Marjanović, Jovan. *Ustanak i narodno-oslobodilački pokret u Srbiji 1941*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1963.

Милетић, Марко Б. *Априлски рати у Дравској и Хрватској бановини, Прва београдска армија Југословенске војске у рату 1941. I година*. Београд: ИСИ, 2020.

Mises, Ludwig von. *Omnipotent Government The Rise of the Total State and Total War*. New York: Arlington House, 1969.

Орел, Катрин. *Средња Европа, Ог и геје до историје*. Београд: Клио, 2012.

Pavlović, St. Dobroslav i Stevan K. Pavlowitch. *Hitler’s New Disorder: The Second World War in Yugoslavia*. New York: Columbia University Press, 2008.

Петрановић, Бранко. *Србија у Другом светском рату 1939–1945*. Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*. I. Београд: Nolit, 1988.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941–1945*. II. Београд: Nolit, 1988.

Поточан, Будимир. *Небо је торело: наши ваздухојловци у Априлском рату 1941. године*. Београд: Вукотић медија, 2021.

Ristović, Milan. *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/1941–1944/1945*. Београд: Službeni glasnik, 2005.

Shirer, William L. *The Rise and Fall of the Third Reich, A History of Nazi Germany*. New York: Simon & Schuster, 1990.

Showalter, Dennis E. “Plans, Weapons, Doctrines: The Strategic Cultures of Interwar Europe”, u: *The Shadows of Total War, Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*, priređivači Roger Chickering i Stig Förster. New York: Cambridge University Press, 2003.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Uzroci i posledice poraza*. I–II. Београд: Narodna knjiga, 1984.

Tomasevich, Jozo. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945, okupacija i kolaboracija*. Zagreb: Europapress holding, 2010.

Tooze, Adam. *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. London: Allen Lane, 2006.

Holland, Thomas H. *The Mineral Sanctions as an Aid to International Security*. Edinburgh: Oliver and Boyd, 1935.

Chickering, Roger. “Sore Loser Ludendorff’s Total War”. u: *The Shadows of Total War, Europe, East Asia, and the United States, 1919–1939*. priređivač Chickering, Roger i Stig Förster. New York: Cambridge University Press, 2003.

Čulinović, Ferdo. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Београд: Војноиздавачки завод.

Čulinović, Ferdo. *27 Mart*. Zagreb: JAZU, 1965.

Džejkobs, Džejn. *Gradovi i bogatstvo nacija, Principi ekonomskog života*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2010.

Aleksandar Rakonjac, PhD, Research Associate
Institute for Recent History of Serbia, Belgrade

Summary

STRATEGIC SIGNIFICANCE OF YUGOSLAV METAL MINES FOR THE NAZI MILITARY INDUSTRY (1941–1945)

The 1930s brought great instability to the European continent. Under the inviolable rule of the Nazis, Germany became the protagonist of expansionist policy. The Nazi idea of Lebensraum and the autarchic logic of Nazi dirigiste economic policy pushed Germany into constant conquest. In the plans of Nazi strategists, Yugoslavia became an additional economic space, which, thanks to the significant wealth of strategic metals and the fact that the Third Reich was in a continental blockade since the beginning of World War II, gained priority in Nazi foreign policy. With the victory in the April War, the metal mines fell under the direct control of German economic institutions. The representative of the Four-Year Plan of the German Economy, Franz Neuhausen, was appointed General Plenipotentiary for economic issues. His task was to organise economic exploitation in the Balkans. At the end of 1942, he was elected an extraordinary representative for the production of metal ore in Southeast Europe. After this appointment, he controlled the entire mining production and had unlimited competencies in the area of occupied Yugoslavia and the Balkans until August 1944. During his almost four-year management of the production of metal mines, Germany mostly managed to ensure the exploitation and supply of strategic metals. The contribution of the Yugoslav metal mines to the war economy of the Third Reich was significant. Copper participated in the German war effort with 20%, chromium with 60%, lead with 70%, zinc with 7%, antimony with 50% and aluminum with about 30%. Interruptions in production became more frequent during 1943 due to increased partisan diversions and labor shortages. By the end of the war, the situation was permanently deteriorating, and with the penetration of the Red Army and the National Liberation Army of Yugoslavia (NLAY) into Serbia in the summer of 1944, the Germans began to suspend production and ship machines

and installations to Germany. The definitive collapse occurred in early 1945 when almost all mines of strategically important metals were placed under the control of the NLAY.

Keywords: Germany, Yugoslavia, war economy, occupation, exploitation, mining.